

Examen HAVO

2023

tijdvak 1
donderdag 11 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 24 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Democratie voor toekomstige generaties

Is de democratie wel geschikt om uitdagingen die op de lange termijn spelen, zoals het klimaatprobleem, aan te gaan? Volgens sommige wetenschappers en filosofen niet. Democratieën zouden te veel gericht zijn op de korte termijn, zoals de eerstvolgende verkiezingen. Daarom stellen die wetenschappers en filosofen dat het mondiale klimaatprobleem om een fundamenteel ander politiek systeem vraagt.

Een voorbeeld van zo'n ander systeem is een goedaardige dictatuur, waarbij direct gehandeld kan worden op basis van kennis over de urgentie van het klimaatprobleem. Een dictatoriale regering is namelijk niet afhankelijk van stemmen en kan daardoor verder vooruitdenken en daadkrachtiger grote problemen aanpakken dan democratische landen. In een opiniestuk komt de Britse wetenschapper Martin Rees daarom met het voorstel voor een goede despoot: alleen een goede despoot kan maatregelen doorvoeren die het mogelijk maken om de 21e eeuw veilig door te komen.

Plato onderscheidt vijf verschillende staatsvormen, waaronder de democratie.

- 1p 1 Leg uit dat de democratie volgens Plato een negatief effect heeft op het karakter van mensen.
- 1p 2 Leg uit met welke van de vijf staatsvormen die Plato onderscheidt, het voorstel van Rees het meest overeenkomt.

Rees lijkt ervan uit te gaan dat een goede, alwetende despoot kan bestaan.

John Stuart Mill heeft kritiek op het idee van een goede, alwetende despoot. Zelfs als een goede despoot zou bestaan die alles zou kunnen overzien en besturen, zijn de gevolgen volgens Mill niet wenselijk.

- 1p 3 Geef met deze kritiek van Mill een argument tegen de opvatting van Rees dat een goede, alwetende despoot nodig is om het klimaatprobleem op te lossen.

Robert Dahl benoemt tien voordelen van de democratie.

- 2p 4 Beargumenteer met twee van Dahls voordelen of een goedaardige dictatuur volgens jou geschikter is dan een democratie om het mondiale klimaatprobleem te beperken.

In *De goede voorouder* onderzoekt filosoof Roman Krznaric de gevolgen van het kortetermijndenken in de huidige democratie. Volgens hem is er te weinig oog voor toekomstige generaties, die machteloos zijn omdat ze nog niet mogen stemmen of nog niet gekozen kunnen worden. Hij wijst erop dat grote duurzame projecten vaak worden geschrapt, omdat die op korte termijn kostbaar zijn en pas op de lange termijn iets opleveren. Volgens Krznaric gebruiken overheden een rekenprincipe waardoor toekomstige generaties veel minder zwaar meetellen in keuzes over duurzame investeringen dan de huidige generatie.

Krznaric vergelijkt dit rekenprincipe met de manier waarop vroeger, ten tijde van de slavernij, een slaafgemaakte Afrikaans-Amerikaan minder meetelde dan een witte Amerikaan. Daarom vergelijkt hij toekomstige burgers met slaafgemaakten.

De filosoof Robert Nozick beschrijft zijn kritiek op de democratie in *Tale of the slave*.

- 2p **5** Geef een **overeenkomst** en een **verschil** tussen Nozicks *Tale of the slave* en Krznarics beschrijving van toekomstige burgers als slaafgemaakten.

Krznaric noemt een aantal initiatieven om een langetermijnperspectief in de bestaande democratie te introduceren, zoals het houden van burgerberaden met het oog op de toekomst. Hierbij doet een groep burgers aanbevelingen aan politici over beleid. Volgens Krznaric zijn deze burgerberaden zinvol. Omdat de leden een heel verschillende achtergrond hebben, wordt over de toekomst van alle groepen gesproken. Bovendien bieden burgerberaden – als oefening in ‘langzaam denken’ – de deelnemers de ruimte en tijd om langetermijnproblemen uitvoerig te bespreken en te bestuderen.

Volgens Mill is een democratie een meer rationele staatsvorm dan een regering van experts. Hij heeft daarbij een bepaalde opvatting over stemrecht.

- 2p **6** Leg uit dat volgens Mill de kwaliteit **en** rationaliteit van beslissingen toenemen bij een burgerberaad.
- 1p **7** Geef een argument tegen een burgerberaad met Mills opvatting over stemrecht.

Om te stimuleren dat burgerberaden zich daadwerkelijk verplaatsen in toekomstige generaties, hebben onderzoekers van de universiteit van Kyoto hiervoor een speciale vorm van burgerberaad bedacht, die zij 'Future Design' noemen. Dit burgerberaad bestaat uit twee groepen. De ene groep deelnemers neemt het standpunt van de huidige bewoners in, en de andere groep beeldt zich in dat ze 'toekomstige inwoners' uit het jaar 2060 zijn. Uit onderzoek blijkt dat de groep 'toekomstige inwoners' veel radicalere en vooruitstrevender plannen bedenkt dan de huidige inwoners. Vooral op het gebied van milieu. Hoewel de deelnemers vaak volwassenen zijn, nemen soms ook middelbare scholieren deel aan Future Design.

Amy Gutmann is een voorstander van het deliberatieve model van democratie, zoals ook blijkt uit haar opvatting over onderwijs en democratie.

- 2p 8 Geef weer om welke reden onderwijsprofessionals volgens Gutmann geen volledige zeggenschap over het onderwijs moeten hebben. Leg vervolgens uit dat Future Design een voorbeeld kan zijn van Gutmanns opvatting over onderwijs en democratie.

Om het probleem van het kortetermijndenken van de huidige democratie te doorbreken, stelt Krznaric een combinatie van het burgerberaad en Future Design voor: 'intergenerationele jury's', waarin mensen uit verschillende generaties bij elkaar worden gebracht.

tekst 1

Ziehier de toekomst die ik graag over de hele democratische wereld tot stand zou zien komen: om de paar jaar worden er burgers van twaalf jaar en ouder willekeurig gekozen om deel te nemen aan een burgerberaad van 'goede voorouders' [...] Deze 'intergenerationele jury's' voeren debatten over langetermijnkwesties die op dat moment spelen, bijvoorbeeld of het doel van de overheid om een CO2-neutraal land te creëren niet tien jaar eerder gehaald moet worden [...] De beraden, die plaatsvinden door het hele land, raadplegen deskundigen en geven alle deelnemers, [inclusief] jongeren, een gelijke stem.

bron: Krznaric, De Goede Voorouder, 2021

Milton Friedman neemt een duidelijk standpunt in over bemoeienis door de overheid met onderwijs. Op basis van zijn paternalisme-argument kun je stellen dat betrokkenheid van jongeren bij politieke besluitvorming zoals in het voorstel van Krznaric geen goed idee is.

Ook vanuit andere filosofische posities kan het voorstel van Krznaric beoordeeld worden.

- 3p **9** Beargumenteer of jij het eens bent met Krznarics voorstel in tekst 1 voor het organiseren van intergenerationele jury's en verwerk in je argumentatie:
- Friedmans paternalisme-argument,
 - een voordeel van het deliberatieve model van democratie, en
 - een definitie van het begrip 'rechtvaardigheid'.

Opgave 2 Politieke bedrijven

LHBTIQ+-tompoezen bij de HEMA, duurzaamheidsspotjes van de ASN Bank, Black Lives Matter-activisten in Nike-reclames: bedrijven nemen steeds vaker stelling in maatschappelijke kwesties.

Toen een American football-speler enkele jaren geleden als protest tegen racisme knielde tijdens het Amerikaanse volkslied, huurde Nike hem snel in voor hun nieuwe reclame.

Volgens sommigen kan het een goede zaak zijn dat bedrijven zich maatschappelijk en politiek uitspreken. Grote problemen in de wereld, zoals sociale onrechtvaardigheid en de klimaatcrisis, gaan voorbij de grenzen van landen en werelddelen. Daarom kunnen juist internationale bedrijven zulke problemen goed aankaarten.

Toch vindt politiek filosoof Rutger Claassen het ook gevaarlijk als grote bedrijven zich uitspreken over maatschappelijke en politieke problemen. Zulke bedrijven kunnen veel invloed op democratische samenlevingen uitoefenen, zonder daar verantwoordelijkheid voor te hoeven nemen.

Bedrijven doen nu alsof ze gelijk zijn aan gewone burgers. Maar volgens Claassen offeren burgers in een democratie hun eigenbelang vrijwillig op voor het algemeen belang, terwijl bedrijven vooral winst willen maken.

Het standpunt van Claassen kan leiden tot de volgende stelling:

stelling 1

Bedrijven zouden zich niet over maatschappelijke kwesties moeten uitspreken.

Jean-Jacques Rousseau en Joseph Schumpeter hebben verschillende opvattingen over het algemeen belang.

3p 10 Leg uit wat volgens Rousseau de relatie is tussen de algemene wil en het algemeen belang.

Geef vervolgens Schumpeters kritiek op Rousseaus opvatting over het algemeen belang.

Beargumenteer tot slot of je het eens bent met stelling 1 en gebruik daarbij de opvatting van Rousseau **of** die van Schumpeter.

Op sociale media worden vaak heftige debatten gevoerd over maatschappelijke kwesties. Bedrijven als Nike laten zich in hun keuze om zich uit te spreken over maatschappelijke kwesties vaak beïnvloeden door de publieke opinie op sociale media. Als Nike zich laat leiden door de publieke opinie op sociale media, lijkt dit op democratie.

Rousseau is voorstander van directe democratie.

- 2p 11 Leg met het begrip 'natuurtoestand' uit dat volgens Rousseau directe democratie de juiste manier is om vrij te zijn.
Leg vervolgens met het begrip 'sociaal contract' uit dat er volgens Rousseau **geen** sprake is van directe democratie als Nike zich laat leiden door de publieke opinie op sociale media.

Grote internationale bedrijven zoals Nike zijn machtig en rijk en hebben veel invloed op samenlevingen. Als bedrijven zich mengen in maatschappelijke kwesties is niet altijd duidelijk welke regels en normen ze zouden moeten volgen: internationale handelsverdragen, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, de normen van de bedrijven zelf of de persoonlijke opvattingen van de leidinggevenden.

Aan leidinggevenden van zes Nederlandse bedrijven die internationaal zakendoen, werd de vraag gesteld of je bijvoorbeeld nog een vestiging kunt openen in landen met de doodstraf, landen waar homorechten niet bestaan, of landen waar minderheden worden vervolgd.

In de filosofie wordt bij dergelijke kwesties het begrippenpaar 'universalisme en (cultuur)relativisme' gebruikt.

- 2p 12 Geef met het begrip 'universalisme' een argument **tegen** het openen van een vestiging in dergelijke landen.
Geef vervolgens met het begrip '(cultuur)relativisme' een argument **voor** het openen van een vestiging in dergelijke landen.

Aan diezelfde zes leidinggevendenden werd een denkbeeldige casus voorgelegd: stel dat een bedrijf een uitvinding doet die het plasticprobleem uit de wereld helpt. Moet het bedrijf die uitvinding niet gratis weggeven?

Leerlingen van vandaag werken later wellicht bij bedrijven die maatschappelijke invloed uitoefenen.

Filosoof Gert Biesta is kritisch over burgerschapsonderwijs. Volgens hem is vooral het 'politiek bestaan' van leerlingen belangrijk.

Neem de volgende stelling:

stelling 2

Het is goed om leerlingen tijdens burgerschapsonderwijs te laten nadenken over maatschappelijke invloed die ze later mogelijk via bedrijven uitoefenen.

- 2p **13** Geef met Biesta's begrip 'politiek bestaan' een argument **voor** stelling 2. Geef vervolgens vanuit een van Biesta's kritiepunten op burgerschapsonderwijs een argument **tegen** stelling 2.

Maatschappelijke invloed van bedrijven kan overgaan in politieke invloed. Grote techbedrijven als Google, Meta (voorheen Facebook) en Apple zijn zo rijk en machtig dat ze zelfs democratische verkiezingen kunnen beïnvloeden, zoals in het verleden al is gebeurd. De Europese Unie (EU) wil met nieuwe wetgeving de macht van de grote techbedrijven verkleinen. De grote techbedrijven proberen die nieuwe wetgeving vervolgens tegen te gaan door recordbedragen uit te geven aan politieke invloed in de EU. Volgens critici kopen deze bedrijven zo politieke invloed om hun eigen winst te vergroten. De critici vinden dit ondemocratisch en stellen dat je grote internationale bedrijven op deze manier kunt vergelijken met partijen die in staat zijn om de democratie in samenlevingen te ondermijnen. Hans Kelsen en George van den Bergh hebben verschillende opvattingen over hoe om te gaan met partijen die een bedreiging kunnen zijn voor de democratie.

- 3p **14** Geef Kelsens opvatting weer dat partijen in een democratie **niet** verboden mogen worden. Geef vervolgens Van den Berghs opvatting weer dat partijen in een democratie **wel** verboden mogen worden. Beargumenteer tot slot met een afweging van deze twee opvattingen of politieke invloed van grote internationale bedrijven volgens jou verboden moet worden.

Opgave 3 Vrijheid van meningsuiting en drillrap

Drillrap is een hiphopstroming die is ontstaan in de Verenigde Staten. Kenmerken van drillrap zijn agressieve teksten, gewelddadige video's en een beat die lijkt op het geluid van automatische wapens.

In Nederland zijn verschillende drillrapgroepen populair. Vaak bestaan deze groepen uit jongeren die samen in een wijk – meestal een achterstandswijk – zijn opgegroeid. Met hun muziek geven ze uiting aan het harde leven op straat en hun moeilijke maatschappelijke positie. Drillrapgroepen richten hun dreigende muziek doorgaans op elkaar. Met beledigende en kwetsende teksten dagen ze elkaar uit. Dat kan uitlopen op geweld. De ene groep post bijvoorbeeld een rap op Snapchat waarin leden van die groep in de wijk van een andere groep op straat plassen of iemands moeder beledigen. Vervolgens treffen de rivaliserende drillrapgroepen elkaar om de ruzie met wapens uit te vechten. De afgelopen jaren zijn bij dit soort ruzies ook jongeren gedood. Vanwege het verband tussen drillrap en geweld willen sommige mensen drillrap als muziekstijl verbieden. Zo'n verbod roept vragen op over de vrijheid van meningsuiting.

Bhikhu Parekh geeft vier redenen waarom hij vindt dat de traditionele argumenten voor de vrijheid van meningsuiting niet toereikend zijn.

- 2p **15** Leg **twee** van deze vier redenen van Parekh uit met drillrap als voorbeeld van vrijheid van meningsuiting.

Bij vrijheid van meningsuiting kunnen de twee kernwaarden van een democratie – vrijheid en gelijkheid – op gespannen voet met elkaar komen te staan.

- 1p **16** Leg met het voorbeeld van drillrap uit dat in een democratie de waarden vrijheid en gelijkheid op gespannen voet met elkaar staan.

In een democratie kan vrijheid van meningsuiting leiden tot de paradox van de bescherming van vrijheid en gelijkheid.

- 1p **17** Beargumenteer of Parekh volgens jou een goede oplossing geeft voor deze paradox.

In Nederland zijn verschillende rechtszaken en veroordelingen geweest van drillrappers. Daarbij woog mee dat bedreigingen in drillnummers regelmatig daadwerkelijk worden uitgevoerd. In deze rechtszaken is de volgende stelling duidelijk geworden:

stelling 3

Drillrap hoeft op zichzelf niet strafbaar te zijn, maar het maken van drillnummers waarin wordt aangezet tot strafbare feiten, zoals doodsb bedreigingen, wel.

John Stuart Mill is een voorstander van de vrijheid van meningsuiting. Maar daar is volgens hem wel een grens aan.

1p **18** Leg met Mills opvatting over kwetsende meningen uit dat Mill het ermee eens zou zijn dat drillrap op zichzelf niet strafbaar moet zijn.

1p **19** Leg met Mills verhaal van de graanhandelaar uit dat Mill het ermee eens zou zijn dat drillnummers die aanzetten tot geweld wel strafbaar moeten zijn.

John Rawls zou het eens zijn met stelling 3. Hij maakt een onderscheid tussen vrijwillige verbanden die burgers aangaan en de basisstructuur van een samenleving. Hij vindt het belangrijk om dit onderscheid te maken.

4p **20** Leg Rawls' onderscheid uit tussen de basisstructuur en vrijwillige verbanden.

Leg vervolgens uit dat Rawls dit onderscheid belangrijk vindt.

Leg tot slot met het belang dat Rawls aan dit onderscheid hecht uit:

- dat hij tegen een algeheel verbod op drillrap zou zijn, maar
- dat hij het ermee eens zou zijn dat drillnummers die aanzetten tot geweld, strafbaar moeten zijn.

In een documentaire over Nederlandse drillrappers wordt de maatschappelijke positie van drillrappers onderzocht. De meeste van deze jongeren hebben allerlei problemen. Bovendien hebben ze het gevoel dat niemand in de maatschappij echt naar hen luistert. Rapper Ella-John uit Amsterdam komt in de documentaire aan het woord.

tekst 2

Volgens Ella-John zijn drillrappers ‘roekeloze guys’. Zij denkt dat het belangrijk is om te kijken naar wat voor mensen drillrappers zijn. “Want ze hebben niks om voor te leven. Hiphop komt voort uit een gevoel van struggle, shit die je wil uiten. De boys die boos zijn, maken boze muziek. En waarom zijn zij boos? Door al die andere dingen: eenzaamheid en armoede.” Ze benadrukt dat er liefde, inspiratie en motivatie nodig zijn om te kunnen slagen, maar dat veel drillrappers een achterstand hebben tot de samenleving. In het nieuws gaat het over steekpartijen door drillrappers, maar nooit over dat iemand een jaar lang werk zoekt en nergens wordt aangenomen. Of dat iemand schulden heeft en wordt gediscrimineerd. Ella-John trekt de conclusie dat “we erover moeten blijven praten, niet gewoon zeggen bij zo’n steekpartij: het is drillrap.”

Volgens Ella-John is het voor veel drillrappers niet gemakkelijk om tot bloei te komen in de Nederlandse democratische samenleving. De rappers zien hun muziek als uiting van de strijd die hun leven is. Over ‘tot bloei komen in een democratie’ heeft John Stuart Mill een andere opvatting dan Friedrich Nietzsche.

3p 21 Leg de overeenkomst uit tussen Mills mensbeeld en Nietzsches beeld van de mens als niet-vastgesteld dier.

Leg vervolgens met deze twee mensbeelden het verschil uit tussen de opvattingen van Mill en Nietzsche over of mensen tot bloei komen in een democratie.

Leg tot slot met tekst 2 uit dat de moeilijkheid die Ella-John beschrijft om tot bloei te komen, aansluit bij Mills opvatting over tot bloei komen in een democratie.

1p 22 Beargumenteer met tekst 2 of drillrap volgens jou past bij wat Nietzsche een Übermensch noemt.

Ella-John benadrukt in tekst 2 dat drillrappers afstand voelen tot de samenleving.

Volgens Joseph Schumpeter is het beter als burgers zich niet te veel bemoeien met politieke besluitvorming. Hij geeft hiervoor de volgende reden: de rationaliteit van mensen in hun rol als burger neemt af door de afstand die burgers hebben tot politieke besluiten.

2p 23 Geef met tekst 2 een argument **voor** en een argument **tegen** deze reden van Schumpeter.

Let op: de laatste vraag van dit examen staat op de volgende pagina.

Drillrap wordt wel gezien als een subcultuur. Sommigen houden ervan, omdat drillrap een rauwe kant van het leven laat zien. Anderen hebben er een hekel aan, omdat ze vinden dat drillrap problemen rondom jongeren, wapenbezit en geweld vergroot.

De communitaristische filosoof Michael Sandel zou het waarschijnlijk eens zijn met Ella-Johns conclusie: we moeten blijven praten over de achterstand die veel drillrappers hebben tot de samenleving en niet alleen de aandacht vestigen op de steekpartijen.

2p 24 Leg uit dat Ella-Johns conclusie aansluit bij Sandels opvatting dat neutraliteit onwenselijk is.

Leg vervolgens uit dat deze opvatting van Sandel over de onwenselijkheid van neutraliteit gericht is tegen het liberalisme.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift..